

Чирко Б.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОМОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ЕТАПИ ЕМІГРАЦІЇ, ЗЕМЛЕРОБСЬКА Й ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

Пропонована публікація присвячена одній з найбільш цікавих та важливих проблем в історії етнічної групи в Україні – землевпорядній та господарській діяльності німецькомовних переселенців в Південних регіонах Російської імперії. У статті розглянуто основні етапи імміграції іноземних переселенців та процес заснування німецьких сільськогосподарських колоній на Півдні Російської імперії. Подано визначення понять «колонія», «сільськогосподарська громада», «німецька волость» тощо. Показано чисельність іноземних переселенців на різних етапах німецької колонізації в Росії, їх соціальний статус та конфесійна приналежність. Показано динаміку збільшення кількості німецьких та менонітських сільськогосподарських колоній. Автор звертає увагу на те, що успішному економічному й соціальному розвитку сільськогосподарських колоній переселенців значною мірою сприяли привілеї, які надавалися колоністам російською владою, такі як кредити, звільнення на тривалий період від податків, можливість отримання значних земельних ділянок. Автор відзначає, що, незважаючи на труднощі в облаштуванні колоністського життя, переселенці поступово змогли досягнути суттєвих успіхів у господарській діяльності колоністських поселень. Цьому сприяли різноманітні фактори, зокрема ефективне використання наданих колоністам пільг, працелюбність, прагнення до порядку та організованості. Завдяки величезним зусиллям та наполегливій, кропіткій праці мешканці німецьких та менонітських колоній змогли створити своєрідну та ефективно діючу господарську систему зі специфічним соціально-побутовим укладом та гармонійно вписатися в економічне, соціальне і культурне життя російського суспільства.

Ключові слова: Німецька етнічна група, німці, меноніти, сільськогосподарські колонії, сільські громади, господарська діяльність.

Постановка проблеми. Після численних російсько-турецьких війн до Російської імперії відійшли величезні території, проте населення цього регіону було вкрай нечисельним, а в господарському аспекті ці нові землі Південної Росії були недостатньо освоєними. На запрошення імператриці Катерини II з другої половини XVIII ст. у Крим, Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії Півдня Росії з різних німецьких князівств та інших регіонів Північної і Центральної Європи переїжджають численні групи німецькомовних переселенців. Звернемо увагу на те, що зазначені землі знаходяться на території нинішніх Запорізької, Херсонської, Дніпропетровської, Миколаївської, Криму та інших областей України. Переселенцям російська влада надала значні привілеї соціально-господарського, фінансового, адміністративного та духовно-релігійного характеру. Ефективно використовуючи надані привілеї, докладаючи величезних зусиль, здійснюючи кропітку, наполегливу працю, мешканці німецьких

колоній змогли створити своєрідну та ефективно діючу господарську систему зі специфічним соціально-побутовим устроєм та гармонійно вписатися в економічне, соціальне й культурне життя російського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням утворення та організації діяльності німецьких адміністративно-територіальних одиниць присвячено чимало публікацій вітчизняних науковців. Зазначені проблеми досліджуються в наукових розробках Д. Брандеса [1; 2], С. Бобилевої [3], А. Безносова [4], В. Деннінгхаусена [5], О. Коновалової [6], Т. Конєюнга [7], А. Маліновського [8], Н. Осташевої [9], Е. Плесської [10], Б. Чирко [11], а також інших дослідників історії німецької етнічної групи в Україні.

Постановка завдання. Наукові розробки свідчать про значні успіхи наукової громадськості в дослідженні історії німецької етнічної групи в Україні на різних етапах перебування німецької спільноти в українських землях. Водночас

уважний аналіз опублікованих праць, а також захищених дисертацій дає змогу стверджувати, що у вітчизняній історіографії залишається недостатньо розробленою наукова проблема землеробської та господарської діяльності німецькомовних сільськогосподарських колоній другої половини XVIII – початку XX ст. Заповнення цієї прогалини в українській історіографії – це нагальна проблема сучасної історичної науки. Певні кроки в цьому напрямі робить автор пропонованої публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи проблему землеробської та господарської діяльності німецькомовних переселенців у Південні регіони Російської імперії, вважаємо, що важливо зупинитися на етапах імміграції іноземних переселенців та процесі заснування колоній. На запрошення імператриці Катерини II у 1786 та 1789 рр. в Новоросію переїжджає 1,4 тис. лютеранських емігрантів з Данціга. Вони оселяються поблизу міст Елісаветград та Катеринослав, де заснують колонії Альт-Данціг (Старий Данціг), Йозефсталь (Іосифовка) та Фишердорф (Рибальськ) [1, с. 153]. У 1793 р. близько 300 німців-католиків заснують на південь від Катеринослава колонію Ямбург [1, с. 153]. У 1788–1796 рр. близько 2 000 менонітів з Данцігу та Західної Пруссії утворюють 10 колоній на захід від Дніпра. З 1803 до 1836 рр. близько 3,5 тис. менонітів переїжджають у район річки Молочні Воді (інша назва – річка Молочна) [1, с. 153]. Всього, за даними Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях проживало 282 757 німців та менонітів. У Катеринославській губернії проживало 80 979 німецьких переселенців, що становило 3,8% загальної чисельності мешканців губернії; у Таврійській – 78 305 (5,4%); у Херсонській – 123 453 (4,5%). Із загальної чисельності німецьких переселенців у Катеринославській губернії проживало 23 383 менонітів, у Таврійській – 24 919, у Херсонській – 5 167. Звернемо увагу на те, що у визначенні назв колоній єдиного підходу не було [10, с. 11]. Частина колоній отримувала назви відповідно до місць колишнього проживання переселенців (Рорбахська, Мангеймська, Баденська, Страсбургська) [10, с. 11]. В назвах інших поселень відображались певна специфіка колоній, їх місцезнаходження, розміри тощо (Гросс-Лібентальська (Великий Лібенталь), Кляйн-Лібентальська (Малий Лібенталь), Альт-Шведендорфська (Старошведська)). Колонії могли називатися іменами людей, які могли бути одними з перших засновни-

ків поселень або користувалися серед переселенців особливою повагою та авторитетом (Йозефстальська, Марієнфельдська) [10, с. 11]. Колонії називалися також на честь державних, політичних і громадських діячів, які відіграли особливу роль у переселенському русі та організації колоністського життя. Так, колонія Катериненталь отримала свою назву на честь Російської імператриці Катерини II, а колонія Контеніусфельд – на пам'ять про С. Контеніуса – громадського діяча, величезна й кропітка робота якого мала неоціненне значення для організації колоній та забезпечення соціально-господарських та інших інтересів німецьких переселенців [10, с. 11].

Зазначимо, що стосовно поняття «колонія» застосовувалось декілька підходів. З початку іноземної колонізації колонією називали як одне (окреме) поселення (село) (наприклад, Данцінгська колонія), так і декілька поселень (Хортицька колонія, яка складалася з 10 поселень, одне з яких мало назву Хортиця) [6, с. 14]. З часом з частини колоній, що компактно розташовувалися на певній території, почалося формування німецьких районів, або, як їх ще називали, колоністських округів [1, с. 154]. Отже, виникають німецькі, менонітські та інші райони, зокрема Лібентальський колоністський округ з центром Гросслібенталь (Маріїнське); Молочанський менонітський колоністський округ з центром Пришиб; Березанський колоністський округ з центром Ландау; Кучурганський колоністський округ з центром Зельц; Глюкстальський колоністський округ з центром Глюксталь; Маріупольський колоністський округ з центром Грунау; Маріупольський менонітський колоністський округ з центром Бергталь [1, с. 154].

В ході іноземної колонізації чисельність сільськогосподарських колоній постійно зростала. У 1820-х рр. у Херсонській губернії було 40 колоній, у Таврійській – 50, а у Катеринославській – 26. До 1915 р. чисельність колоній значно збільшилась, становлячи 182, 329 та 233 колонії іноземних поселенців відповідно [3, с. 583]. Після ліквідації округу у 1870-х рр. утворюються нові адміністративні одиниці – німецькі волості. До 1917 р. нараховувалося понад 40 німецьких волостей [3, с. 583]. В таких волостях німці становили від 50% до 100% загальної чисельності їхнього населення [3, с. 583].

Успішному економічному та соціальному розвитку сільськогосподарських колоній іноземних переселенців значною мірою сприяли привілеї, які надавалися колоністам російською владою. Без надання різноманітних пільг і привілеїв залу-

чити до масового заселення та господарського освоєння величезних територій Півдня імперії великою кількістю іноземних переселенців було неможливо [7, с. 150]. В маніфесті від 22 липня 1763 р. йшлося про значні привілеї економічного, фінансового, податкового, адміністративного та релігійно-духовного характеру [7, с. 150]. Суттєву роль для переселенців мали податкові привілеї та можливість отримання від держави кредитів для здійснення сільськогосподарських та інших робіт [7, с. 150–151].

Розглянемо питання щодо землеробської та господарської діяльності іноземних переселенців. Зазначимо, що німецькі та менонітські переселенці, які оселилися в Південних регіонах Російської імперії, були різнорідними в соціальному аспекті, тому зрозуміло, що початкові умови для розвитку господарств переселенців були далеко неоднаковими [3, с. 582]. До того ж звернемо увагу на те, що переселенці опинилися в умовах нового і не знайомого для них соціально-економічного, етнічного та духовно-релігійного контексту, який значною мірою, а часто й кардинально відрізнявся від умов життя на їхній історичній батьківщині, тому процес адаптації переселенців до нових умов життя відбувався далеко не просто [3, с. 582]. Проте, незважаючи на значні труднощі в облаштуванні колоністського життя, за нових умов проживання переселенці поступово змогли досягнути значних успіхів у господарській діяльності колоністських поселень. Цьому сприяли різноманітні фактори, зокрема наявність значної кількості земельних угідь, цілеспрямоване та ефективне використання наданих колоністам пільг, працелюбність, прагнення до порядку та організованості в роботі [3, с. 582]. Завдяки величезним зусиллям та наполегливій, кропіткій праці мешканці німецьких та менонітських сільськогосподарських колоній змогли створити своєрідну та ефективно діючу господарську систему зі специфічним соціально-побутовим устроєм та гармонійно вписатися в економічне, соціальне й культурне життя країни. Мабуть, саме це мав на увазі видатний дослідник історії колонізації Півдня Росії К. Ліндеман, коли писав, що німецькі колоністи змогли протягом 100–150 років «перетворити голі і не використовувані тоді степи Новоросії, Криму та Закавказзя в родючі поля, в багаті сади, в доходні виноградники і сприяли поширенню поліпшеного господарства навколо своїх поселень. Створюючи своє щастя і добробут, вони водночас допомагали зростанню добробуту всього краю і навчили співвітчизників слу-

жінню вітчизняним ідеалам і благодійництву» [11, с. 4]. Господарському розвитку переселенських колоній сприяли не тільки об'єктивні фактори (сприятливі природні умови, надання колоністам суттєвих привілеїв і пільг тощо), але й особливості певних світоглядних, морально-етичних та релігійно-духовних принципів, притаманних конфесіям німецьких та менонітських громад. Можна, наприклад, сказати про особливості ставлення представників менонітських етноконфесійних громад до занять землеробською працею. У зв'язку з цим відзначимо, що з точки зору менонітського віровчення праця на землі – головне заняття, угодне Богу, а під час оброблення землі – Божого творіння – вони продовжують справу самого Творця [9, с. 35]. Працелюбність та сумлінність розглядалися менонітами як релігійний обов'язок. На наш погляд, саме таке ставлення менонітів до землеробської праці багато в чому пояснює те, що більшість менонітських поселень досить швидко стають зразковими сільськогосподарськими колоніями, які навіть часто перевершують за своїм господарським потенціалом та рівнем достатку колонії інших німецькомовних поселенців.

У XVIII – першій половині XIX ст. основу земельних володінь колоністів становили так звані надільні землі, такі, що були даровані переселенцям урядом у довічне нащадкове володіння. На Півдні Росії площа надільних земель, які належали колоністам, становила понад 650 тис. десятин [3, с. 583]. До початку Першої світової війни тільки на Півдні Росії колоністам належало 2022035 десятин земельних угідь [3, с. 583]. Так, у Катеринославській губернії земельні володіння колоністів становили 10% всієї площі оброблюваної землі, тоді як колоністи складали лише 3,8% загальної чисельності населення губернії; в Херсонській губернії – 8,6% і 4,5%; в Таврійській губернії – 19% і 5,4% відповідно [3, с. 583]. Звернемо увагу на те, що забезпеченість колоністів земельними угіддями була значно вищою порівняно з кількістю земельних угідь, які були у оточуючого їх українського та російського населення. Так, у середньому на кожне німецьке господарство припадало земельних угідь втричі більше, ніж на одне господарство українського селянина, площа земельних володінь яких у середньому становила 9,3 десятин [9, с. 37].

Досліджуючи історію іноземної колонізації Півдня Росії, вважаємо, що важливо розглянути питання характеру землеволодіння в колоніях, а також джерел фінансування господарської,

соціально-культурної та іншої діяльності німецьких та менонітських колоністів. В колоністському середовищі поступово сформувалися три основні групи господарств. Перш за все це господарства, які мали повний наділ у розмірі 65 десятин, власники яких належали до так званих повних господарів; половинні господарства (32 десятини) та четвертні (12–18 десятин). До другої групи належали «малосадибники» – колоністи, які або взагалі не мали земель, або мали невеличкі земельні наділи у розмірі до 12 десятин. До третьої групи мешканці колоній відносили безземельних колоністів [9, с. 36].

Докладніше скажемо про особливості соціального становища безземельних мешканців колоній. За Указом імператриці Катерини II 1764 р., після смерті господаря право нащадку на господарство колоніста зі всіма правами та обов'язками переходило до молодшого сина, в результаті чого інші сини були змушені займатися ремісництвом або торгівлею, тобто справами, не пов'язаними із землеробською діяльністю [5, с. 139–140]. З прийняттям цього Закону в Новоросії починає формуватися значна за чисельністю соціальна група безземельних мешканців німецьких та менонітських колоній. Безземельні проживали в колоніях та формували значний контингент надлишкової робочої сили. Щоби молодь не залишала колонії, «повні колоністи» виділяли їм так звані ремісничі ділянки по 12 десятин землі або присадибні ділянки в розмірі 1–2 десятин, щоб вони хоч якось могли себе прогодувати [5, с. 140]. Звернемо увагу на те, що безземельні колоністи обмежувалися в правах. Так, їм заборонялося брати участь у сходах колоністів, хоча вони і були близькими родичами «повних колоністів». Така ситуація викликала соціальне напруження між безземельними та «повними колоністами», причому до відвертої конфронтація справа не доходила. Частка безземельних у колоніях була значною. Станом на 1867 р. серед менонітів «повні колоністи» становили 37% населення колоній, а безземельні та дрібні хазяї – майже 50%. Щоби нормалізувати ситуацію в колоніях, у 1866 р. влада надає безземельним право голосу на сходах колоністів [5, с. 140]. Проте соціального напруження у колоніях це не зняло.

Разом із землеробством німецькі та менонітські колоністи приділяли значну увагу скотарству, зокрема розведенню рогатої худоби та вівчарству. Стосовно крупної рогатої худоби, то в більшості колоній, особливо в менонітських поселеннях, мала поширення червоно-німецька порода. На

одне заможне менонітське господарство приходилося по 7–10 коней, від 4 до 6 корів, а також коні та свині, що значною мірою разом із розвитим та ефективним землеробством визначало господарську потужність менонітських господарств [9, с. 39]. Окрім розведення крупної рогатої худоби, важливою товарною галуззю в німецьких колоніях Півдня Росії було вівчарство, яке багато в чому слугувало джерелом формування класу крупних поміщиків-вівчарів [8, с. 691]. Для розведення овець почали утворюватися так звані вівчарні землі – великі земельні угіддя навколо німецьких колоній, які надавалися колоністам урядом спеціально для тонкорунного вівчарства та суконних фабрик [8, с. 692]. Від здачі колоністськими громадами в оренду земельних угідь, призначених для громадського вівчарства, формувалася, за тогочасною термінологією, вівчарний капітал. За рахунок цих коштів колоністські округи Півдня Росії фінансували будівництво церков та шкіл, оплачували роботу вчителів, але передусім закупували земельні угіддя для колоністської молоді, частина якої залишалася без наділу внаслідок наявної системи отримання спадку [2, с. 693]. Окрім вівчарних капіталів у розпорядженні колоністів були також так звані сирітські каси. Коли колоніст помирав, і залишалися неповнолітні сироти, його наділ здавався в оренду, а рухоме майно продавалося з аукціону. «Сирітським» капіталом управляли «сирітські старости», які віддавали його в кредит під 5% річних. Накопичені кошти передавалися сиротам, коли вони досягали повноліття [1, с. 156]. «Сирітські» каси мали на балансі значні кошти. У 1890 р. 7 «сирітських» кас Херсонської губернії мали у своєму розпорядженні 1 мільйон карбованців, Хортицька каса мала 1,2 мільйона, а Молочанська – 0,8 мільйона карбованців [1, с. 156–157].

Ефективній та високорентабельній господарській діяльності в німецьких та менонітських колоніях сприяла наявність у колоністів різноманітної сільськогосподарської техніки та реманенту. Колоністи в ході сільськогосподарських робіт широко застосовували багатолемішні буккери, косилки, снопов'язалки, сіялки, віялки, молочні сепаратори, соломорізки та інший на той час сучасний сільськогосподарський реманент. Зазначена та інша сільськогосподарська техніка вироблялась на численних підприємствах, які належали німцям та менонітам [1, с. 159]. В Хортицькій окрузі крупносерійне виробництво сільськогосподарської техніки здійснювалося на фірмі «Лепп і Вальман». В Ольгафельді під Мелі-

тополом виробництво здійснювалося фірмою «Братя Класен» [1, с. 160]. Колоністи заснували інші підприємства, які займалися різними видами виробництва. Зокрема, крохмальна фабрика молочанських менонітів була тривалий період крупнішим виробником такої продукції в Російській імперії [1, с. 160]. В німецьких та менонітських колоніях було поширене ремісництво. Серед іноземних переселенців було чимало екіпажних майстрів, кравців тощо [9, с. 40].

Висновки. Підбиваючи певні підсумки зазначеного, маємо сказати, що з другої половини

XVIII ст. у Південних регіонах Російської імперії виникають десятки сільськогосподарських колоній німецькомовних переселенців. Німецькі та менонітські колоністи отримують значні соціальні, податкові, фінансові, адміністративні та інші привілеї від російської влади для облаштування своїх господарств. Skorиставшись наданими привілеями, завдяки наполегливій, кропіткій праці німецькомовні колоністи змогли створити ефективно діючу господарську систему та гармонічно вписатися в економічне, соціальне й культурне життя російського суспільства.

Список літератури:

1. Брандес Д. Причерноморские немцы. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 3. Москва : ЭРН, 2006. С. 153–165.
2. Брандес Д. Овчарный капитал. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 2. Москва : ЭРН, 2004. С. 693–694.
3. Бобылева С. Украина. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 3. Москва : ЭРН, 2006. С. 581–605.
4. Безносков А. Украина. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 3. Москва : ЭРН, 2006. С. 581–605.
5. Деннингхаус В. Безземельные. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 1. Москва : ЭРН, 1999. С. 139–141.
6. Коновалова О. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южнороссийского края России. 1799–1876. Аннотированная опись фонда. Т. 1. Одеса : ОКФА ; ТЭС, 1998. 364 с.
7. Конейонг Т. Привилегии переселенцам. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 3. Москва : ЭРН. С. 150–152.
8. Малиновский А. Овцеводство. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 2. Москва : ЭРН, 2004. С. 691–692.
9. Осташева Н. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. Москва : Готика, 1998. 256 с.
10. Плеская Э. Немцы Причерноморья. Одеса : Астропринт, 2008. 136 с.
11. Яковлева Л., Чирко Б., Пишко С. Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України. Київ : Джая, 1994. 243 с.

Chyrko B.V. FROM THE HISTORY OF GERMAN-SPEAKING AGRICULTURAL COLONIES OF THE SOUTH OF RUSSIAN EMPIRE: PHASES OF IMMIGRATION, AGRICULTURAL AND ECONOMIC ACTIVITY OF GERMAN COLONISTS (2ND HALF XVIII TO EARLY XX CENT.)

The article proposed below is the deal with one of the most interesting and important issues of Ukraine's ethnic group's history – economic and land management activity of German-speaking settlers in Southern parts of Russian Empire. The main phases of immigration of foreign settlers, their resettlement in the South of Russian Empire are viewed in the article. The concepts of “colony”, “agricultural community”, “German volost” are explained; the data concerning number of foreign settlers on different phases of German colonization, their social status and confessional affiliation are given in the article too. The next issue described in it is the dynamics of growth of German and Mennonite colonies in number. Author pays attention to the privileges obtained by the colonists from the Russian authority: credits, long-term tax exemptions and the opportunities to get the considerable plots of agricultural soil. Author notes that settlers appeared under the conditions of new and strange social economical, ethnic, spiritual and cultural life very different from the ones of their home countries. That caused lots of difficulties in adaptation to the new life conditions. However, the settlers achieved considerable successes in housekeeping and economic activities in their new settlements, supported by various factors like: effective use of privileges, law and order, industriousness. Huge efforts and persistent work brought them the chance to create peculiar but workable agricultural system with its own special way of deal. It integrated successfully and harmonically into the economic, social and cultural life of Russian society.

Key words: German ethnic group, Germans, Mennonites, agricultural colonies, rural communities, economic activity.